

Димитър Й. Димитров

ВИЗАНТИЯ МЕЖДУ ИЗТОКА И ЗАПАДА

София, 2014

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Димитър Й. Димитров, автор, 2014

© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-954-321-422-8

ДИМИТЪР ДИМИТРОВ

ВИЗАНТИЯ
МЕЖДУ ИЗТОКА И
ЗАПАДА

КЪМ ФОРМИРАНЕ НА
РЕЦИПРОЧНИЯ ОБРАЗ

СЪДЪРЖАНИЕ

Част първа	
Византия и Западът: проблемът за другия	7
Част втора	
Византия и Средна Европа	55
Част трета	
Рим и Константинопол: за съдбата на средновековния християнски свят	97
Част четвърта	
Държава и Църква във Византия и Западна Европа през Средновековието	139
Част пета	
Проблеми на византийския хуманизъм	167
Част шеста	
Късна Византия и ислямът	189
Приложение. Анонимни византийски памфлети срещу „латинските еретици“	211
Основна използвана литература	227

ЧАСТ ПЪРВА

**ВИЗАНТИЯ И ЗАПАДЪТ:
ПРОБЛЕМЪТ ЗА ДРУГИЯ**

1. ИСТОРИЧЕСКИЯТ КОНТЕКСТ

Византийската империя е предопределена от географското си разположение да посредничи между Европа и Близкия Изток, но и да трябва да се съобразява постоянно с противниците си и често да води война на два фронта. Официалната идеология дефинира империята като сърцето на християнския свят, избраният съд на Божието благоволение, отвъд който всичко останало е периферия с различна степен на важност и цивилизованост. Част от тази периферия е християнизирана, друга – не, но върху тях тегне определението варварски, което Византия наследява от гръко-римската древност. Старогръцката дума *барбарос* означава първоначално човек, който бърбори неразбираемо (дори българският корен е идентичен), не-елин. По същата логика славяните са наричали германците немци, а арабите персите – *аджам* (неми), защото не разбирали езика им и по примитивната логика този, който говори нещо, което не разбираш, е ням в някакъв смисъл. С течение на времето понятието варварин придобива културно-цивилизационен смисъл на човек, който е извън твоя по-висок по презумпция културен кръг; човек, който се ръководи от други житейски принципи, по-низши, управлява се по друг начин, хаотичен или тираничен.

Въпреки придържането си към една консервативна и в някакъв смисъл шовинистична и културно-миоптична доктрина, определяна понякога като *ойкуменическа*, Византия демонстрира много често здрав политически разум и усет, дипломатичност и съобразяване с реалностите на миналото и съвременното. След Юстиниан Велики, който за последно се опитва да обедини Средиземноморието в една империя, Византия изоставя тези претенции в замяна на много по-постижими цели, като дунавската или ефратската граница, например. От Западна Европа се очаква да приеме идеята за

единната християнска империя на Константин Велики, чието сърце тупти на Босфора, и да се съобразява с константинополските василевси като единствени наследници на първия християнски император и римската държавност, както и наместници на истинския *Император*, Вседържеца Исус Христос. Византия обаче трудно поддържа идеята за изключителност на империята, изправена пред предизвикателства както на Запад, така и на Изток. На връх Коледа през 800 г. папа Лъв III използва аргумента, че в Константинопол управлява жена, *ergo* няма император, за да короняса в Рим Карл Велики като *Imperator Romanorum gubernans imperium*. Титлата е с привкус на ограниченост във времето и правомощията, нещо като ВРИД. Ние не съвсем правилно сме свикнали да назоваваме тази империя *Франкска*. През 962 г. Ото I от Саксонската династия ще бъде коронясан за император на Запада, с което се поставя хилядолетна традиция, прекратена едва след Първата световна война и разпадането на Австро-Унгария. Що се отнася до Византия, тя неминуемо ще трябва да се съобразява с реалностите, особено след отслабването си от XI в. нататък. Ислямският натиск от Изток е допълнителен стимул в тази посока.

По отношение на линията Византия–Западна Европа доминира възгледът за противоречия, конкуренция и конфронтации, особено от времето на иконоборството нататък. Непреднамереният анализ обаче показва, че поне до XI в. Византия и Западът поддържат нормален *modus vivendi* като част от християнския европейски свят. Византия притежава територии в Италия и е пряко ангажирана в политическата обстановка в Средиземноморието и Централна Европа. Венеция за дълго време ще е нещо като византийски ‘протекторат’. Западният свят също не е единно цяло, а някои нововъзникващи сили, като въпросната Венеция, служат дълго време като мост, принадлежейки едновременно към византийския и западноевропейския свят. Въпреки противоречията между църковните центрове, особено силни по време на иконоборството и т. нар. Фотиева схизма в средата на IX в., провокирана от българския църковен въпрос, християнският свят все

още е единно цяло, на което едва през следващите векове е съдено да се разпадне на два професионални дяла.

Редица византийски автори от VI до XI в. демонстрират чувството за единство. Агатий хвали през VI в. *франките*, смятайки ги за твърде близки до ромеите по вяра и светоглед, въпреки различията в облеклото и езика.¹ През X в. император Константин VII Порфирогенет ще съветва своя син Роман, че не е прието и прилично владетелят на ромеите да се жени за варварска жена, но с важното изключение на *франките*, които се явяват политически наследници на Константин Велики и Западната Римска империя (*De Administrando Imperio*). Гръцкият език напълно измества латинския след ранния VII в., но „езикът на стария Рим“ е оценяван по достойнство и само по изключение третиран като *варварски* и не-имперски. Славното минало на Стария Рим никога не е забравено във Византия. В *За темите* същият Константин Порфирогенет пише, че някога Рим е бил управляван от император, но понастоящем е изоставил имперската власт и се управлява самостоятелно, под контрола на папите.² Михаил Псел започва през XI в. своята *Кратка история* (*Historia Syntomos*) не със Сътворението, а с основаването на Рим, въпреки че по конюнктурни причини е принуден да хвали Новия Рим като по-силен от стария. С древен Рим започва своето изложение и Йоан Зонара в създадената от него *История* през следващия XII в., сравнявайки славата на древния Рим с не съвсем удовлетворителното настояще.³

¹ Agathias. *Historiae* (ed. Rudolf Keydell, Berlin: Walter De Gruyter, 1967), 11.

² Constantine VII Porphyrogenitus. *De Thematribus* (Bonn: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1940), vol. 3, 94.

³ Michael Psellos. *Historia Syntomos* (ed., transl. W.Y.Aerts, Berlin: Walter De Gruyter, 1990), 2–6; Ioannes Zonaras. *Epitomae historiarum libri XVIII* (ed.L.Dindorf, Leipzig: Teubner, 1868), vol. 1; H.Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (München: C.H.Beck, 1978), vol.1, 416–419.

Василий II (976–1025), наречен по-късно Българоубиец¹, възстановява византийската власт над почти целия Балкански полуостров, а с него са принудени да се съобразяват и германският („римски“) император, и римският папа. Тогава за последен път византийски император се меси в делата на римската Църква и налага влиянието си там. След смъртта на този силен, и силов, владетел, Византия започва бавно, но видимо да отслабва. Нейното влияние в западния свят намалява и то във време, когато Западна Европа преживява демографски разцвет, съчетан с важни реформи в Църквата и обществото. Всички съседни на Византия, и източни, и западни, се опитват да се възползват от упадъка. Политиката на Папството към Византия обаче не се променя драстично поне до края на XI в., въпреки т. нар. Велика схизма от 1054 г., която е силно надценявана в историографията и църковната традиция.² Дори и след 1054 г. отношенията между Рим и Константинопол продължават. Папа Виктор III (1055–1057),

¹ Все още е спорно кога и как императорът получава това си прозвище, но то едва ли му е дадено приживе. Във всички случаи той е назоваван вече така през късния XII в.

² P. Lemerle, „L'Orthodoxie byzantine et l'oecuménisme medieval: Les origines du 'schisme' des Eglises,“ *Bulletin Budé* (1965), 228–246; H.E.J. Cowdrey, „The Gregorian Papacy, Byzantium, and the First Crusade,“ *Byzantium and the West, c.850 – c.1200. Proceedings of the XVIII th Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford 30th March – 1st April 1984. Byzantinische Forschungen* 13 (1988), 145–169; P. Charanis, „Byzantium, the West, and the Origin of the First Crusade,“ *Byzantion* 19 (1949), 17–37; D. Geanakoplos. *Byzantine East and Latin West. Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance* (New York: Harper Torchbooks, 1966); D. Nicol, „The Byzantine View of Western Europe,“ *Greek, Roman, and Byzantine Studies* vol. 8/4 (1967), 315–339; J. Shepard, „Aspects of Byzantine Attitudes and Policy towards the West in the Tenth and Eleventh Centuries,“ *Byzantinische Forschungen* 13 (1988), 102–115; P. Magdalino. *The Byzantine Background to the First Crusade* (Canadian Institute of Balkan Studies, 1996), 1–38; A. Kazhdan, „Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century,“ *The Crusades from the Perspective of Byzantium*

бивш абат на Монте Касино под името Дезидерий, изпраща пратеничество до императрица Теодора, но преговорите на Папството с норманите провалят тази инициатива. Фридрих Лотарингски, който участва в злополучното пратеничество в Константинопол от 1054 г., става папа под името Стефан IX (1057–1058) и в това си ново качество изразява своето желание за добри отношения с константинополския император и Църква. Папа Николай II (1059–1061) съюзява Папството с норманите, предизвиквайки обтягане на отношенията с Византия в политически аспект, но без да спира духовното общение.¹ Критична за ромейския свят се оказва годината 1071: след битката при Манцикерт и последвалите византийски интриги империята губи почти цяла Мала Азия, завладяна от селджукските турци. В същата година норманите завладяват и Бари, последното византийско владение в Италия. Тази фатална година поставя Ромейската държава в принципно нова позиция на второстепенна политическа сила и молител за помощ. Михаил VII Дука (1071–1078) и Алексий I Комнин (1081–1118) се обръщат към римските папи с призив за помощ. Тези призови имат своето важно значение, давайки тласък на идеята за организиране на кръстоносните походи на Изток. За папа Урбан II (1088–1099) кръстоносната идея е неразривно свързана с намерението за ново единение (*concordia*) на Църквите.²

Византия е принудена да играе дипломатическа игра в много по-сложния свят на XII в. Династичните бракове са само едно от израженията на променената ситуация, в което Византия се изправя срещу равностойни и дори по-силни християнски фактори, като Германската „римска“ империя, Унгария, норманите, италианските градове-държави, Франция, кръстоносните държави на Изток. Мюсюлманските съседни

and the Muslim World (eds. A. Laiou, R.P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks 2001), 83–100.

¹ M. Angold. *The Byzantine Empire 1025–1204* (London: Longman, 1984), 26–33.

² Cowdrey „The Gregorian Papacy,” 163–164.

на Изток продължават да бъдат сериозен проблем и заплаха, а турцизмът вече свива гнездо в централна Анатолия, която никога повече няма да бъде възстановена за християнството. Мануил II Комнин (1143–1180) е последният византийски император с имперски амбиции за обединение на двата дяла на християнството и с общосредиземноморска перспектива. Възможностите на империята обаче са много по-скромни от амбициите на Мануил. След неговата смърт Византия тръгва по спиралата на упадък, съчетана с остра конфронтация със западния свят, включително норманите, Унгария, Венеция и Германската империя на Хохенщауфените. Така се стига и до **Четвъртия кръстоносен поход**, който ще промени историята и ще постави началото на разделението на Европа на католическа и православна.

2. ЗАТИШИЕ ПРЕДИ БУРЯ

Преди да навлезе в бурния XII в., от който така и не успява да излезе цяла и читава, Византия предпочита *блестящия изолационизъм*, подкрепен от официалната *ойкуменическа* доктрина. Както вече видяхме, отношенията със Запада далеч не са белязани само с негативизъм. Напротив, изявленията на Агадий през VI в. и Константин Порфирогенет през X в. демонстрират усещането ако не за сходство, то поне за сродство между двете половини на християнския свят в религиозно, историческо, културно и дори политическо отношение. По време на иконоборческите спорове иконопочитателите търсят авторитетната подкрепа на римския първосвещеник. Споменът за тези събития и за ценната папска помощ не е отшумял във Византия и през XII в.¹ В началото на X в. папа Сергий III играе ролята на арбитър по спора за четвъртия брак на император Лъв VI. Въпреки това контактите със Запада не са толкова чести, а византийските автори до XI в. са по правило слабо запознати с реалностите на западния свят. Тенденциите към архаизация в областта на езика, стила и терминологията в духа на античните автори, тъй свойствени за византийската литература, включително и за историографията, определят до голяма степен светогледа на образования ромей. Прави впечатление и липсата на интерес към географията във Византия, което я отличава значително както от Западна Европа, така и от ислямския свят, известен с любовта си към пътеписи, истории за чужди страни и

¹ Виж моята статия „Три анонимни памфлета в контекста на полемичната антилатинска литература във Византия през XI и XII век“, *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове – юбилеен сборник, посветен на проф. д.и.н. Йордан Андреев* (Велико Търново, 2003), 471–479.

чудновати забележителности. Дали това не се дължи на имперското самочувствие и пренебрежение към другия, което до голяма степен определя и неграмотността по отношение на *другия* свят, разпространена сред жителите на САЩ днес? Този въпрос остава все още открит.¹

Хронографията на Михаил Псел, *Историята* на Михаил Аталиат и *Съветите*² на Кекавмен са създадени приблизително по едно и също време – през 70-те години на XI в., и притежават някои общи характеристики. Всички те (а до голяма степен и Ана Комнина през XII в.) демонстрират слаб интерес към географските локализации – като че ли няма значение откъде идват всички тези западни наемници, търговци или нашественици. По думите на Псел, Василий II събирал богатства отвсякъде – „притежаваното от ивиците и арабите, събраните съкровища на келтите, каквото има в скитската земя или, казано накратко, варварската периферия“.³ За Анна Комнина през XII в. също е достатъчно да спомене, че кръстоносците идвали от „най-далечните краища на Европа“, разположени между Адриатическо море и Херакловите стълбове.⁴ При авторите от XI в. липсва и тази емоционална обогрненост

¹ A. Ducellier, „La notion de l'Europe à Byzance dès origines au XIIIème siècle. Quelques reflexions“, *Byzantinoslavica* 60 (1994), 1–2.

² Това название на съчинението на Кекавмен, което иначе е без заглавие в ръкописите, отговаря по-добре на съдържанието от добилото гражданственост у нас название *Стратегикон*. Съветите от военно и политическо естество съставляват отделни глави в това общоморализаторско по дух съчинение.

³ Psellos. *Chronographie* (ed. E. Renauld, 2 vols., Paris 1926–8), vol. I, Василий II, 31, 19: ὅσα γὰρ ἐν Ἰβηρσι τε καὶ Ἀραβίῃ καὶ ὅσα ἀποτεθησαύριστο εἰς Κελτούς ὅποσά τε ἢ Σκυθῶν εἶχε γῆ, καὶ ἵνα συντόμιος εἴπω, τὸ περίξ βαρβαρικόν.

⁴ Anne Comnène. *Alexiade* (ed. B. Leib, 3 vols., Paris 1937–45), vol. II, X, 5, 4, 207: Πᾶσα γὰρ ὁ ἔσπερα καὶ ὀπόσον γένος βαρβάρικων τὴν πέραθεν Ἀδρίου μέχρις Ἡρακλέων στηλῶν κατῶκει γῆν, ἅπαν ἀθρόον μεταναστεύσαν ἐπὶ τὴν Ἀσίαν διὰ τῆς ἑξῆς Εὐρώπης ἐβάδιζε πανοικὴ τὴν πορείαν ποιούμενον. Под Херакловите стълбове древните гърци и ромеите разбирали Гибралтарския проток.

в характеристиките на западния човек, която вече забелязваме у багренородната принцеса. Псел просто констатира, без да дава никакви отчетливи определения в негативен или позитивен аспект. Варягите (Ταυροσκούθαι) се споменават само мимоходом като участници в бунта на константинополското население срещу Михаил V Калафат през 1041 г.¹ По време на пратеническата си мисия в лагера на Исак Комнин, бъдещия император, Псел е впечатлен от норманите (Ιταλοί) и варягите, чийто външен вид предизвиквал чувство на страх и ужас. Норманите били според автора смели и непобедими, а варягите – по-скоро дръзки и жестоки като зверове.² „Брадвоносците“ се споменават често в *Хронографията*. Роберт Криспин, командващ западните наемници, е представен дори с известна симпатия: „...отначало той беше враг на ромеите, но после се промени и изглеждаше, че ни обича не по-малко, отколкото по-рано ни ненавиждаше.“³ Михаил Аталиат възхвалява качествата на Ерве Франкопул, друг наемнически командир, който бил способен военачалник.⁴ Кекавмен разказва историята на Харалд Хардрада, за да докаже как е възможно добрите воители от Севера да бъдат полезни на империята, без да получават прекалено много.⁵ Бидейки самият той военачалник, Кекавмен съветва императорите да приемат западните наемници във войската, защото последните са силни и опитни войници. Аталиат защитава същия тип политика.⁶

¹ Psellos. *Chronographie* vol. I, Михаил V, 25, 102.

² Ibid., Константин IX, 3, 118.

³ Ibid., vol. II (1967), Роман IV, 39, 169–170: ὁ Φράγγος Κρισπίνος (γράφω δε ταῦτα καθ ἣν ἐκεῖνος ἐτεθνήκει ἡμέραν) οὗτος οὖν ὁ Κρισπίνος πολέμιος Ῥωμαίοις τὰ πρῶτα φανείς... τοσοῦτον εἰς εὐνοίαν ᾤφθη τό δεύτερον, ὅσον τό πρῶτον εἰς δυσμένειαν.

⁴ Michael Attaliates. *Histoire* (ed. Henri Gregoire) *Byzantion*, 28 (1958), 347.

⁵ *Советы и рассказы Кекавмена* (изд. Г. Г. Литаврин, Москва 1972), 282–285.

⁶ A. P. Kazhdan, S. Franklin. *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries* (Cambridge MA, 1984), 28, 66–67.

Титулярният патриарх на Антиохия Йоан Оксит е от тези личности обаче, които далеч не са съгласни с подобна политика и намират за необходимо да съветват императора и неговите приближени за възможните бедни, които биха могли да сполетят империята. Русел да Байол, също командир на наемнически части, който въстава срещу константинополското правителство, патриархът нарича „франкско куче, което беснее срещу ромеите“.¹ Разбира се, Псел и Аталиат също не пропускат да уязвят Запада, изхождайки от характерните византийски презумпции. Псел, който обикновено е твърде безпристрастен към събития, които нямат отношение към неговия собствен опит и кариера, не пропуска да сравни стария и новия Рим: стария оценява като по-слаб, новия – като по-силен.² Шаблоните на имперската пропаганда не отбягват и неговото перо. Според този най-голям ерудит на византийския XI в. отделянето на Италия от империята лишило последната от най-добрата ѝ провинция. За Аталиат латините са „вероломни по природа“. „Дори нашите предишни съюзници и съ-патриоти, споделящи една и съща вяра с нас – става дума за албаните и латините, които обитават италианските земи около западния Рим – дори и те станаха най-неочаквано наши противници.“³ Това е една тъжна, озадачаваща дори автора си констатация. Но твърде показателно е, че през 70-те години на XI в. съзнанието за нарушено единство на двата християнски свята – източния и западния, все още предиз-

¹ P. Gautier, „Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène,“ *Revue des I*

² Psellos. *Chronographie* vol. I, Константин IX, 43, 138: Νῦν γὰρ οὐτε Ἀθῆναι, οὐτε ἡ Νικομήδεια, οὐτε ἡ πρὸς Αἴγυπτον Ἀλεξάνδρεια, οὐτε Φοινίκη, οὐτε μὴν ἑκατέρα Ῥώμη, ἢ τε πρώτη καὶ ἡττων καὶ ἡ μεθ' ἐκείνην καὶ κρείττων...οὐτ' ἄλλη τις πόλεων ἐπὶ τιμῶν λόγων σεμνύεται τανῦν.

³ Attaliates. *Histoire*, 328: οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ οἱ ποτε σύμμαχοι καὶ τῆς ἰσοπολιτείας ἡμῖν συμμετέχοντες, ὡς καὶ αὐτῆς τῆς θρησκείας, Ἀλβανοὶ καὶ Λατῖνοι ὅσοι μετὰ τὴν ἑσπερίαν Ῥώμην τοῖς Ἰταλικοῖς πλησιάζουσι μέρεσι πολέμοι παραλογώτατοι ἐχρημάτισαν..

виква съжаление и носи всички белези на неприятната изненада. Едва тогава придобиват своята устойчивост някои характерни за западните хора епитети, превърнали се в *топоси* от Ана Комнина и Никита Хониат нататък. На хората от западния свят започват да се приписват дежурно редица слабости и грехове, като алчност, вероломство (западните хора обвиняват в същото ромеите), непостоянство, жестокост и арогантност. И най-важното – западните хора престават да се отличават според етническата и политическата си принадлежност, както това се е правило в предишните векове, и се обединяват по един знаменател, наричани най-често „латини“, по-рядко „франки“ или „келти“.

Контактите между Византия и Западна Европа преди **Първия кръстоносен поход** още не са на това ниво, което би позволило по-задълбочено опознаване и самоосъзнаване, за да се предизвикат силни емоционални реакции. Все още е далеч времето на „студената война“ от края на XII в. Византийските автори от XI в. са твърде вгълбени в своя свят и своите доктрини. Самата Византийска империя преди 1071 г. се усеща все още стабилна и сравнително сигурна в своята относителна затвореност. Позата на *блестящ изолационизъм* можем да открием в една или друга степен във всеки един от споменатите автори. Дори църковната криза от 1054 г. не успява да предизвика дискусията, която бихме очаквали. Анонимните полемични съчинения, някога смятани за дело на XI в., днес се отнасят по-скоро към средата на XII в. Времето на големите църковно-религиозни диспути между източното и западното християнство започва именно от XII в. нататък, за да продължи с горещите униатски спорове и **събори на единството** от XIII до XV в. Мисленето на образования ромей през XI в. е все още консервативно, културно-миоптично, ограничавано от характерната дихотомия *ние-те*. Позитивните и негативните нагласи при контакта с *другия* все още следват стереотипа, макар и да се забелязва известно *размразяване*, породено от конкретния случай и нуждите на времето. От друга страна, демонстрираният от политици и интелектуалци консервативен мироглед донякъде контра-

тира с прагматичната политика, която империята прокарва по отношение на своите съседи. Най-голяма заслуга в това отношение има Алексий I Комнин – с него започва нов етап в развитието на империята и в поддържането на определен политически баланс със Запада.

3. Ана Комнина:

ПРИНЦЕСАТА, РАЗКЪСВАНА МЕЖДУ

ЛЮБОПИТСТВОТО И УСЕЩАНЕТО ЗА ЗАПЛАХА

Въкъсния XI в. ситуацията се променя драматично. Византийската империя е изправена пред сериозното предизвикателство на Първия кръстоносен поход. Този път византийският василевс, в случая Алексей Комнин (1081–1118), трябва да се справя с присъствието на хиляди западни хора в неговите предели, включително в столицата Константинопол. Сред тях се открояват имената на знатни феодали, а и негови доскорошни отявлени противници, като водачите на норманите Боемунд и Танкред. Войната с норманите от 1081 до 1085 г. не е забравена, нито бунтът на Русел дьо Байол. В чест на Алексей трябва да се каже, че той излиза успешно от тази ситуация, след като е обявен за *сюзерен* и своеобразен ръководител на похода и успява да върне обширни територии за империята по егейското, средиземноморско и черноморско крайбрежие на Мала Азия. Струпването на големи маси от хора обаче провокира ромейското обществено мнение, което започва да усеща реална заплаха от страна на пришълците от Запад. Само на пръв поглед изглежда парадоксално, че опознаването не води до привличане, а до враждебност. От гледна точка на ромеите, западните хора влизат в техния дом грубо, неочаквано, с арогантност и безцеремонност. Времето на *бляскавата изолация* отива към своя край и това се отразява в писанията на редица съвременници. На първо място е редно да обърнем внимание на Ана Комнина, дъщерята на Алексей Комнин, която в своята *Алексиада* е принудена неведнъж да споменава *латините* и техните деяния. Погледът ѝ е доста противоречив и предвещава ново развитие в отношението на византийците към християнския Запад.¹

¹ David M. Nicol. *Byzantium and Venice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 68–104.

Порфиrogenетата Ана (както тя самата обича да се нарича) е свидетел на събитията около Първия кръстоносен поход и след него. Ана е родена през 1083 г. като първото дете на императорската двойка Алексий Комнин и Ирина Дукина. По линия на майка си тя е потомък на българския цар Иван Владислав. Родена „в пурпур“, Ана получава изключително образование и амбиции към трона на ромейските императори, ако не за себе си (защото се смята за необичайно жени да властват и става само по изключение), то поне за своя съпруг, военачалника-историк Никифор Вриений. Непосредствено след смъртта на своя баща през 1118 г. Ана и нейната майка Ирина замислят заговор, който да постави на трона Никифор, но нейният брат Йоан се оказва по-съобразителен и става следващият император. „Заслуга“ за това има и Никифор Вриений, който се изплашил и си признал всичко. По този повод по-късно Никита Хониат ще напише, че природата била объркала половете, като дала на Ана мъжественост, а на Вриений женска душа. Обидена от всичко, Ана се оттеглила в манастир, където се отдавала на писателска дейност. Занимавала се и медицина както теоретично, така и на практика. Георги Торник ни е оставил чудесно описание на порфиrogenетата Ана в посмъртната евлогия в нейна памет.¹

Ана е автор на прочутата *Алексиада*, в която описва идването на власт и управлението на своя баща. Алюзията с *Илиада* е очевидна. Макар и написана в защита и с респект, *Алексиада* не е просто панегирик към Алексий Комнин и не е лишена от известна обективност, но и от нескрита злоба към нейния брат Йоан (а задочно – и към неговия син и наследник Мануил). Съчинението безспорно е най-ценният визан-

¹ „Ана Комnene“, *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II; G. Buckler, *Ana Comnena: A Study* (Oxford University Press, 1929); Ch. Brand, „Anna Comnena: Woman and Historian,“ *Byzantine Studies Conference, Copenhagen. Abstracts of Papers* 21 (1995), 13; R. Browning, „An Unpublished Funeral Oration of Anna Comnena,“ *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 188/ 8 (1962), 1–12. Смъртта на Ана обикновено се отнася към 1153 или 1154 г.

тийски извор за Първия кръстоносен поход, демонстрирайки отношението на византийския елит към кръстоносното движение.¹ Наблюденията на Ана са ценни, защото образованата и умна византийска принцеса успява да надмогне някои традиционни топоси и да украси текста си със съвсем лични наблюдения и внушения. Разбира се, трябва да направим важната уговорка, че Ана не може да бъде изведена извън контекста на нейното време и културна среда. За нея Ромейската държава е несъмнено центърът на света, безспорен по отношение на културното си превъзходство. Ана споделя някои шаблонни виждания за варварите и варварството, а познанията ѝ по география не са блестящи, както и на повечето ромеи. *Алексиада* е посветена на управлението на нейния баща. Ана пише тази своя история по-късно през живота си, вероятно през 40-те години на XII в., и наред с хвалебствията не спестява и някои критики по отношение на своя баща и особено на своя брат, следващият император Йоан II Комнин. Високият литературен стил не пречи на Ана да включи в текста доста живи и достоверни описания, свои спомени и преживявания. Те правят разликата с предишните автори още по-категорична.

Интерес предизвиква негативното отношение на Ана към Папството, което дотогава не е все още повсеместно във Византия. Папа Григорий VII Хилдебранд (1073–1085) има отношение към проблемите на Изтока и поддържа контакти с император Михаил Дука, но отлъчва Алексий Комнин по-късно, донякъде и под влияние на норманите. Вероятно по тази причина за Ана той е груба и варварска личност, която само латинската дързост може да окачестви като глава на Църквата: „Когато имперският скиптър, синклитът и цялата власт бяха прехвърлени оттам [т.е. от стария Рим] в нашата земя и нашия царствен град, заедно с тях бе прехвърлен и цър-

¹ J. France, „Anatolia, the Alexiad, and the First Crusade,” *Reading Medieval Studies* vol. 10 (1983), 20–32; P. Stephenson, „Anna Comnena’s Alexiad as a source for the Second Crusade?” *Journal of Medieval History* 29/1 (2003), 41–54.

ковният ред начело с архиепископското достойнство.¹ Този коментар на Ана е много любопитен, доколкото тя всъщност отхвърля 28 канон от **Четвъртия вселенски събор** в Халкидон, според който константинополският патриарх е втори по ранг и достойнство след римския папа. Византийската принцеса демонстрира по-голяма ненавист в отношението си към Папството в сравнение, например, с анонимните *Opuscula de origine schismatis*, които признават папския авторитет, а за разделението на Църквите обвиняват зловредните съветници и „франкските еретици.“² Въпреки че споменава норманите, които се молят във византийската църква *Св. Теодор* край Драч, Ана не е склонна да признае като меродавни вероизповедателните и обичайни различия. Тя е определено шокирана от факта, че западните свещеници и прелати воюват в бойни доспехи и проливат кръв. „Ние имаме друга представа – пише тя – за свещеничеството в сравнение с латините. Нашите свещеници следват каноните, законите и евангелското слово...докато латинските варвари изпълняват божествените служби с щит в едната ръка и копие в другата... същин-

¹ Anne Comnène. *Alexiade*, vol.I, I, 13, 4, 48: Μεταπεπτωκότων γάρ τῶν σκήπτρων ἑκεῖθέ ἑινθάδε εἰς τὴν ἡμεδαπὴν τε καὶ ἡμετέραν βασιλίδα πόλιν καὶ δὴ καὶ τῆς συγκλήτου καὶ ἅμα πάσης τῆς τάξεως μεταπέπτωκε καὶ ἡ τῶν θρόνων ἀρχιερατικὴ τάξις. Καὶ δεδώκασιν οἱ βασιλεῖς τὰ πρεσβεία τῷ θρόνῳ Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μάλιστα ἡ ἐν Χαλκηδόνι σύνοδος εἰς περιωπὴν πρωτίστευ τὸν Κωνσταντινουπόλεως ἀναβιβασαμένη τὰς ἀνά τὴν οἰκουμένην διοικήσεις ἀπάσας ὑπὸ τοῦτον ἐτάξατο.

² J. Hergenroether. *Monumenta graeca ad Photium, ejusque historiam pertinentia* (Regensburg, 1869), 156–157: ἀπο’ δέ τοῦ τόπου ἐκείνου τῆς Φραγγίας συνακολουθήσαντες ἦσαν τῷ Καρούλῳ καὶ αἰρεσιῶται τινες, τοῦ Ἁρείου μαθηταὶ καὶ Ἀπολιναρίου, καὶ ἐπειζελθόντες τὴν Ῥώμην ἤρξατο διαστρέφειν τὸν τοῦ θεοῦ λαόν. Латинският прево на този пасаж в изданието на Хергенрьотер е както следва: *Ex eadem vero Franciae regione comites erant Carolo et haeretici quidam Arii et Apolinarii (atque Macedonii) discipuli, qui Romani ingressi coeperunt Dei populum pervertere.*

ски хора на кръвта, както е казано в Псалмите Давидови.¹ За ромеите военното дело е прерогатив на императора и военачалниците, не на Църквата. Това е и една от причините за общото неразбиране на кръстоносното движение във Византия. Освен това, за ромеите войната с мюсюлманите е военно-политическа необходимост, която би могла да бъде и избегната с дипломатически усилия. Принудени още през VII в. да се изправят срещу исляма, ромеите възприемат една доста прагматична политика, като често пъти сключват съюзи с едни мюсюлмани срещу други. Всички опити да се открие кръстоносен дух във византийските войни на Изток не се увенчаха с успех.² За Византия в края на XI в. е безсмислено

¹ Anne Comnène *Alexiade*, vol.II, X, 8, 8, 218: Οὐ γάρ κατὰ τὰ αὐτὰ ἡμῖν τε καὶ τοῖς Λατίνοις περὶ τῶν ἱερωμένων δέδοκται· ἀλλ᾽ ἡμεῖς μὲν ἐντετάμεθα παρὰ τε τῶν κανόνων καὶ νόμων καὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ δόγματος· Μὴ θίξης, μὴ γρύξης, μὴ ἄψη· ἱερωμένος γάρ εἶ· Ὁ δέ τοι βάρβαρος Λατῖνος ἅμα τε τὰ θεῖα μεταχειριεῖται καὶ τὴν ἀσπίδα ἐπὶ τοῦ λαιοῦ θέμενος καὶ τοῦ δόρυ τῇ δεξιᾷ ἐναγκαλισάμενος ὁμοῦ τε μετα δίδωσι τοῦ θείου σώματός τε καὶ αἵματος καὶ φόνοιον ὄρα καὶ αἱμάτων ἀνηρ κατὰ τὸν Δαυτικὸν ψαλμὸν γίνεται.

² H. Ahrweiler. *L'ideologie politique de l'Empire byzantin* (Paris: Presses Universitaires de France, 1975), 89–99; G. Dennis, „Defenders of the Christian People: Holy War in Byzantium,“ *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (eds. A. Laiou, R.P. Mottahedeh, Dumbarton Oaks 2001), 31–39. В цитираното по-горе изследване на П. Магдалино от 1996 г. той прилага аргументи към тезата си, че Византия на Михаил Дука и Алексей Комнин има голяма заслуга за провокирането на Първия кръстоносен поход, а Ана Комнина по-късно е изкривила, съзнателно или не, целите и задачите на похода и византийското участие в него. Дори да приемем това за вярно наблюдение, то не променя съществено факта, че идеята за кръстоносните походи си остава чужда на ромеите и в най-добрия случай те се възползват от това, както става и по време на Първия кръстоносен поход. Денис е доста убедителен в тезата си, че *свещената война* не съществува във Византия нито като теория, нито като практика – теза, която споделя и авторът на настоящата книга. За друго

да се търси контрол над Светите земи, щом Мала Азия, изконна ромейска територия, е в турски ръце.

Самата Ана се убеждава колко големи са вече културните различия между източния и западния християнски свят. Тези различия често провокират конфузни ситуации и неразбиране. Всичко, което е чуждо, е по презумпция разглеждано като опасно и варварско. Дори гладко избръснатото лице на Боемунд заслужава да бъде споменато като явен белег на *другостта*. Латинците имат свои собствени клетви и обичаи, както Ана забелязва още при идването на Роберт Фландърски с неговите 500 рицари на помощ на Алексий Комнин срещу турците.¹ Латинският феодален ред, свързан с отдаването на клетва за вярност, или *homage*, е изрично споменат и в случаите с Хюго Вермандуа и Боемунд. Особено интересен инцидент се случва по време на преговорите на Алексий Комнин с водачите на кръстоносците в тронната зала на византийските василевси. Един от рицарите, чието име не е споменато, сяда уморен на трона. Веднага му е обяснено, че това не е прието, защото става дума за *трона на ромейския император*. Рицарят възмутено отговаря: „Каква глупост! Един да седи, докато толкова военачалници стоят прави!“ Византийският ред изисква пред императора да се пада ничком, след което всички стоят прави около неговия трон. За западните рицари това е проява на робски манталитет. На дипломатичния отговор на Алексий Комнин, че такива са обичаите на ромеите, разгневеният рицар отговаря, е в неговата родина има обичай такива конфликти да се решават с дуел. Едва ли различията и липсата на разбиране биха могли да бъдат по-големи, щом феодалният провинциализъм се срещне лице в лице с имперския традиционализъм и универсализъм. Това напомня един друг инцидент, разказан от Никита Хониат. Когато по време на войните с норманите през 40-те години на XII в. венецианците влезли в конфликт със своите съюзници, ро-

мнение виж В. Вачкова. *Традиции на свещената война в Ранна Византия* (София, 2004).

¹ Anne Comnène. *Alexiade*, vol.II, VII, 6, 105.

меите, те пленили имперския кораб на Мануил Комнин и решили да пародират сложния византийски церемониал. Ролята на император Мануил играел африкански роб, като намек за възмургавото лице на византийския василевс (86, 50–51). Що се отнася до разсърдения рицар, който седнал небрежно да си почине на императорския трон, Ана Комнина не пропуска назидателно да допълни, че той загинал скоро след това в малоазийските битки срещу селджукските турци.¹

По отношение на западните хора Ана неведнъж демонстрира самочувствие, базирано на културното превъзходство и не лишено от ксенофобски шовинизъм. „Не съм способна – пише тя – дори да произнеса нечленоразделните звуци, издавани от варварите, и съм уплашена от всичките тези варварски имена.“² Германските езици, както и развиващите се на базата на простонародния латински език регионални романски диалекти и езици са чужди за ухото на византийска принцеса, възпитана в представата за гръцкия език като единствен носител на стойностна култура и образование. Нека си припомним, че същата тази Ана Комнина се извинява на читателя при споменаването на Велики Преслав (Μεγάλη Περεσθλάβα), защото никъде не открила старо название, с което да замени варварското име на това селище. За западните хора тя също пази някои дежурни епитети. *Немците* (τοὺς Νεμίτζους) са варварски народ, отдавна подчинен на Римската империя.³ *Латините*, или *келтите* (Ана използва взаимозаменяемо двете названия)⁴ са алчни, непостоянни, изменчиви

¹ Ibid., vol. II, X, 5, 228–229.

² Ibid., vol. II, X, 4, 228.

³ Ibid., vol. I, II, 9, 92: τοὺς Νεμίτζους ἔθνος δέ καί τοῦτο βαρβαρικόν καί τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων δουλεῖον ἀνέκαθεν. Формата Νεμίτζους издава ясно славянско влияние.

⁴ S. Impellizzeri, „Romani, Latini e Barbari nell' „Alessiade“ di Anna Comnena,“ *Da Roma alla terza Roma, II: La nozione di „Romano“ tra cittadinanza e universalità* (Rome-Naples: Università degli studi „La Sapienza“, 1984): 377–390; В. Тъпкова-Заимова, „Byzance, l'Europe occidentale et les peuples balkaniques (quelques traits de leur optique reciproque),“ *Etudes Balkaniques*, no. 3 (1993), 23–29.

и неверни, безсрамни, безочливи, арогантни и многословни. Дръзкото поведение, военолюбието, жестокостта и непостоянството са интегрална част от тяхната природа. Те не спазват договорености и са готови на всичко в името на печалбата.¹ Лесно преминават от едната крайност в другата. Това, което прави впечатление на читателя, е отсъствието на едно много типично обвинение – пиянството. Евстатий Солунски и Никита Хониат ще споменават неведнъж за невъздържаното пиянство и лакомията на латините. Ана Комнина обаче оставя греховете на виното и похотта за „варварите исмаилити“, мюсюлманите, които били според нея роби на Дионис и Ерос, въввлечени във всичките изкусни пороци на Афродита.²

Ана е склонна да признае и някои положителни черти у латините, дори поводи за възхищение. Западните рицари са по правило смели и умели в боя. Без да вниква добре в рицарската тактика и код на поведение, Порфиrogenетата не крие респекта си от въоръжението, снаряжението и екипировката на рицарите, много по-впечатляваща от това, което ромеите са свикнали да виждат.³ Келтите са почти толкова войнствени, колкото варягите, които във Византия познават добре. Ана е впечатлена като жена и от друг знаменателен факт – някои от рицарските съпруги и дъщери яздят коне, боравят с оръжията и дори инцидентно участват в сраженията. Норманската принцеса Сигилгаита (Гаита в *Алексиада*) е оприличена на „втора Палада, макар и не Атина“.⁴

Описанията на двама известни мъже, при това традиционни противници на ромеите, са сред шедьоврите в *Алексиада*. Двама силни мъже на кръвта, като Роберт Гискар и Боемунд, създали толкова проблеми на нейния баща, у Ана предизвикват и известно възхищение. Следвайки класическата гръцка традиция, образованата принцеса прави същински

¹ Anne Comnène. *Alexiade*, vol. II, VI, 6, 57; X, 5, 206–207; vol. III, XIII, 10, 121.

² Ibid., vol. II, X, 5, 208.

³ Ibid., vol. III, XI, 6, 28.

⁴ Ibid., vol. I, IV, 6, 160· Παλλάς ἄλλη καὶ μὴ ἘΑθήνη.

екфразис, описание на тези две личности, техните физически и волеви качества, като диалектическа смес от крайности. Роберт е велик воин, със забележителна сила, а неговите славни деяния не може да помрачи дори низкият му социален произход. Той е мъж храбър и юначен, но също жесток; амбициозен свръх мяра, властолюбив, с душа злодейска и пълна с ненавист. Има царствен вид, но изтъкан от празна суета и алчност отвъд всяка норма. Рядко във византийската литература читателят може да прочете описание, в което различните качества са смесени толкова умело. Сякаш Ана си играе с противоположностите, с добрите и лошите качества, като изкусен готвач, който добавя и неутрализира подправките в ястието.¹ Още по-детайлно е описанието на Боемунд, когото Ана е виждала поне два пъти, по време на Първия кръстоносен поход в Константинопол и впоследствие при подписването на мира в Девол през 1108 г. У Боемунд е изтъкната неговата мъжественост, а красивото му и силно тяло е сравнено с каноните на старата елинска скулптура. Силата му обаче не е лишена от агресивност и усещането за заплаха. Чарът на Боемунд е опасен, съчетан е с нещо диво и животинско. Храбростта му е смесена с любов, но насочена към войната и смъртта.² Макар и да пише *Алексиада* десетилетия по-късно, Ана е запазила свежи спомените си на младо момиче, очевидно впечатлено от силния и юначен хубавец, който обаче по стечение на обстоятелствата се превръща в най-големия враг на нейния царствен баща.

¹ Ibid., vol. I, I, 10, 17; vol. II, VI, 7, 59–60.

² Ibid., vol. III, XIII, 10, 122–123: Οὕτως εἶχε ψυχῆς τε καὶ σώματος ὡς καὶ τὸν θυμὸν ἐν τούτῳ κορύσσεσθαι καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ ἀμφοτέρους ὁρᾶν πρὸς πόλεμον.